

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ МАЛИКАЛАРИ**Йўлдошева Муслима Маъмуровна**

Фарғона вилояти Риштон тумани 23-мактаб ўқитувчиси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7233652>

Аннотация. Мақолада Қўқон маликаларининг бунёдкорлик фаолияти, олимларга ҳомийлиги ёритилган. Уларнинг давлат бошқарувидаги ўрни ҳақида маълумот беради. Додхоҳ унвонига эга бўлган аёлларнинг фаолияти ҳам алоҳида таъкидланган.

Калим сўзлар: Малика, Нозикойим, Мингайим, Махларайим, Ҳакимойим, Зиннат, Қурбонжон, Марғилон, Талас, Мадалихон, Олимбек, Музаффар, Худаярхон.

КОРОЛЕВЫ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА

Аннотация. В статье освещается созидательная деятельность и покровительство учёным Кокандских принцесс. Приводятся сведения об их роли в государственном управлении. Также освещена деятельность женщин обладавших титулом додхох.

Ключевые слова: Принцесса, Назикайим, Мингайим, Махларайим, Хакимайим, Зиннат, Курбанджан, Марғилан, Талас, Мадалихан, Алимбек, Музаффар, Худаярхан.

QUEENS OF THE KOKAND KHANATE

Anotation. In this article, the Queens of Kokand Khanate and their construction of buildings, the charity to science people, the position of managing government are illustrated. Further more, the activities of women, who have Dodkhoh rank in Khanate, are split.

Keywords: Queen, Nozikoyim, Mingoyim, Mokhlaroyim, Khokimoyim, Zinnat, Kurbondjon, Margilan, Talos, Madalikhon, Olimbek, Muzaffar, Khudoyorkhon.

КИРИШ

Қўқон хонлигининг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида ўзларининг бунёдкорлик ишлари, илм аҳлига ҳомийлиги, саҳоватпешалиги билан фаол бўлган маликалар, жасурлиги, мардлиги, ватанпарварлиги билан танилган додхоҳ аёллар, илм-фан, санъат, адабиёт ривожланишига ҳисса қўшган шоиралар номларини такидлаш жоиз. Хусусан: Ўз даврининг илм сирларини эгаллаган, теран заковатли, меҳр-муҳаббатда юксак қалб соҳибалари бўлган маликалар давлатда қамрови бирмунча кенг бўлган саҳоватпешалик фаолияти билан шуғулланганлар. Мана шундай саҳоватпешалик ишларини бошлаб берган маликалардан бири Қўқон хонлигининг биринчи ҳукмдори Шохруҳбийнинг рафиқаси Нозикбиби саналади. Шохруҳбий ҳаётлигининг сўнгги йилларида, яъни тахминан 1719-йилда ўзбек уруғларини янада жипслаштириш мақсадида Қирқ уруғи оқсоқоли қизи Нозикбибига уйланади. Шундан сўнг Нозикбиби мавқеий ўзгариб Нозик Ойим деб айтила бошланган. Шохруҳбий ушбу хотини учун Лайлакхона (шаҳарнинг жанубий қисмида) мавзесининг бир томонида ер-мулк инъом қилади ва бу жойда сарой барпо этади. Икки йиллар чамаси вақт ўтиб 1721-йиллар атрофида Шохруҳбий вафот этгач, Нозик Ойим бу саройга доимий яшаш учун кўчиб ўтади. Ўзига инъом этилган сарой атрофидаги экин майдонларини атроф қишлоқлардаги ночор деҳқонларга фойдаланишга тақсимлаб беради. Ўзи ўғли Абдурахмонхонни тарбиялаш билан бирга қишлоқ қизларини мактаб очиб саводини чиқариш билан шуғулланади. Ўз ерларидан келган маблағлардан етимхона очиб мискинларни қўллаб-қувватлайди, қишлоқ мактаби ҳаражатларига сарф этади. Ушбу сарой асосида юзага келган қишлоққа халқ

“Ойимқишлоқ” деб ном беради. Кейинчалик бу жой хонликнинг бошқа аслзода аёллари учун ҳам табаррук жойга айланиб, Қўқон маликалари бу жойда маълум муддат яшашни ўз бурчлари ва шарафи деб биладилар [1: 131-б].

ТАДҚИҚОТ МАТЕРИАЛЛАРИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Мақола умум қабул қилинган тарихий услублар – тарихийлик, қиёсий – мантиқий таҳлил, кетма-кетлик, холислик тамойиллари асосида ёритилган бўлиб, унда хонликнинг ижтимоий, маданий ва сиёсий ҳаётида маликларнинг тутган ўрни таҳлил қилинган.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

Хонлик тарихида ном қолдирган маликалардан яна бири Қўқон хукмдори Норбўтабий (1763-1798)нинг рафиқаси, минг уруғи оқсоқолининг қизи Зухра Ойимдир. Шаҳар аҳли маликани минг уруғидан эканлигини ҳисобга олиб унга “Мингойим” деб ном берадилар. Бошқа бир манбада такидланишича Мингойимнинг асл исми Фаҳриннисо бўлиб, Имомқулибекнинг қизи бўлган [2: 134-б]. Малика хукмдорга турмушга чиққан пайтида унга маҳр сифатида катта ер-мулк, берилади, ушбу мулкдаги ховлилардан бирида мактаб очиб, отинбибиларни ёллаб қизларни ўқитади. Бир қисм ерларини турли масжид, мадраса, хонақоҳ ва қабристонларга вақф қилиб беради. Мингойим Нозик Ойимнинг набира келини бўлганлиги учун Ойимқишлоқ яқинидаги ўз ерларини қайинбувисидан ибрат олиб ерсиз деҳқонларга тақдим этади. Бу жойда вужудга келган қишлоқ “Ойим қўрғонча” деб номланади [3: 52-б].

Машҳур ўзбек шоираси Нодирабегим ҳам Қўқон маликалари орасида муносиб ўрин эгаллайди. Нодира Андижон ҳокими Раҳмонқулбийнинг қизи бўлиб, Раҳмонқулбий Минг уруғи ўзбекларининг кўзга кўринган вакилларидан эди. Олимхон 1808-йил Тошкентда бўлган исённи бостириб, Қўқонга қайтгач, укаси Умархонга Марғилон ҳокимлигини берди. Сўнгра уни ўз тоғаси – Андижон ҳокими Раҳмонқулибийнинг қизи Моҳларойимга уйлантиришга қарор берди. Бу қизнинг ақллилиги, одоби ва гўзаллиги атрофга дoston бўлган эди. Олимхон бу иши орқали ўз тоғаси ва укаси ўртасидаги қариндошлик муносабатларини маҳкамламоқчи, шу йўсинда ўз сиёсий ҳокимиятини мустаҳкамламоқчи бўлди [4: 220-б]. Моҳлар ойим Умархон никоҳига ўтгач аввал Марғилонга, сўнгра Қўқонга келади. 1810-йили Олимхон ўлдирилгач Қўқон тахтига Умархон ўтиради. Мана шу даврдан бошлаб Нодиранинг хонлик ҳаётидаги роли фаоллашиб боради. Умархон даврида аёллар ҳуқуқлари маълум борада ҳимоя қилина бошланди. Бунда унинг рафиқаси Нодирабегимнинг хизматлари бениҳоя каттадир. У аёлларнинг ўқиш, ёзишни ўрганишлари учун мадрасаларда дарс ташкил этиб, отинойиларнинг сабоқ беришни йўлга қўйган. Анъанага кўра Қўқон хони Олимхон (1798-1810) ўз хукмронлиги даврида укаси Умархонни 1806-йилда Моҳларойимга уйланиши муносабати билан келинига маҳр учун катта ер-мулк инъом этган. Унга берилган ер-мулк “Чек Моҳларойим” деб аталади. У бу мулкда илм-маърифатни ривожлантиради, ёш ижодкор қиз-жувонларни ижодини қўллайди. Бундан ташқари Моҳларойим ҳам Қўқон маликалари удумларига амал қилиб қайнонаси Зухра Ойим (Мингойим) ва момо қайнонаси Нозик Ойимдан ибрат олади. У ҳам Ойим қишлоғи мавзесида яна бир қўрғон ташкил этиб ночорларни қўллайди, деҳқонларни ўзларига фойдаланишга ер-мулк бўлиб беради болаларини саводини чиқаради. Буни натижасида ушбу заминда пайдо бўлган янги қўрғонга халқ “Моҳларойим” қўрғони деб ном берадилар.

МУҲОКАМА

Кўқон маликлари орасида қирғизларнинг сару уруғидан бўлган Ёркиной (Жаркинойим) фаолиятига ҳам тўхталиб ўтиш жоиз. Ёркиной 1802-йили Наманган вилоятининг Уйчи туманидаги Қизил - Работ қишлоғида таваллуд топган. Қирғиз тарихи энциклопедияси, Қирғизистоннинг асл қизлари номли китобларда уни Асперди додхоҳ қизи деб кўрсатадилар. Аммо, Маҳзуннинг “Фарғона хонлари тарихи” асарини ўрганилиши натижасида Ёркиной Асперди додхоҳнинг қизи эмас, Ахсилик Тўхтаназар додхоҳнинг қизи эканлиги маълум бўлди [5: 167-6]. Ёркинойнинг болалик йиллари Талос водийсининг Қорабура овулида ўтган. Ёркиной чиройли, ақлли, хушмуомала эл қадрлаган қиз бўлган. Кўқондаги ўзаро тахт талашилар натижасида Талосга келиб қолган, бўлажак Кўқон хони Шерали билан турмуш қуради.

Шерали Кўқон хони бўлгач Ёркиной ҳам фарзандлари билан бирга Кўқонга хон ўрдасига кўчиб келади. Гарчанд Ёркиной хоннинг аёли сифатида мухташам ўрдага жойлашган бўлсада, уни кўчманчи-чорвадорларга хос бўлган хислатлар тарк этмаган. Нақл қилишларича Ёркиной ўрда ҳовлисида чодир тиктириб, шу ерда истикомат қилишни макул кўрган. Ўрдадагилар Ёркинойни “Хонойим”, “Ҳокимойим” деб хурмат қилишган.

Ҳокимойим доно маслаҳатчи, қанчадан-қанча савоб ишларнинг ташаббускори бўлган, ўзининг вафотидан сўнг қилиниши лозим бўлган хайрли амалларни ўғли Худоёрхонга васият қилиб қолдирган. 1868-йил рамазон ойида Ҳокимойим вафот этади. Уни Кўқон маликаларининг ҳазира(бир уруғ ёки оила аъзоларининг қабрларидан иборат кичик қабристон)сига дафн этадилар [6: 100-6]. Жанозадан қайтган хон узлатда ўн кечакундуз сурункасига тоат-ибодат қилиб, шундан кейингина давлат ишларига аралашиб, ҳарамга киради [7: 180-6].

Онасининг вафотидан сўнг Худоёрхон Ҳокимойимга атаб мадраса қурдиришга фармон беради. Манбаларга кўра мадраса 1869-1870-йилларда қуриб битказилган. Мадраса бунёд этилган жой ва унинг меъмори ҳақида қуйидагича маълумот учрайди: “Худоёрхон волидаи шарафларини васиятлари бирла оналарини номига мадраса солмоқ бўлуб, мулла Турдиали мирзони ишбоши қилиб, масжиди жоменинг шарқида мадарсайи олий биносига машғул бўлиб, саҳл вақтида итмомиға етиб, Мадрасаи “Ҳоким ойим” номзод қилди. Ва яна мадрасаи “Ҳоким ойим”га Шаҳрихон устида дарёдан ариқ чиқариб, хирожи вақф айлади”[8: 79-6]. Шунингдек мадрасага Хонобод, Янги қишлоқ, Тожик қишлоқ, Қанғли, Тилиминг, Оққўрғон, Иса авлиё қишлоқлари ва яна Кўқондаги 32 та дўқон ҳам вақф мулки қилиб берилганди [9: 122-6].

Ҳокимойимнинг Зиннат исмли опаси бўлиб, у ҳам Шералихон Кўқон тахтига ўтиргандан сўнг синглиси билан бирга Кўқонга келади. Шералихон томонидан унга додхоҳ унвони берилиб, ҳарам ишларига бошчилик қилади. Рус олимлари Владимир Наливкин ва Мария Наливкиналар у ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Кўқонда бири Зиннат, иккинчиси Маҳзуна тахаллуси билан ижод қилиб келаётган икки шоира бор. Айтишларича, улардан бири хон саройига эркаклар либосида юзи очик ҳолда кириб бора олади. Унга генерал – додхоҳ унвони берилган” [10: 116-6]. Зиннат 1842-1868 йилларда хонлик сиёсий ҳаётида фаол қатнашган. Кўқонда яшаб қолган, Талосга қайтмаган. Унинг ҳаётига доир бошқа маълумотлар сақланмаган. Қабри Кўқонда деб ҳисобланади.

Кўқон хонлигида додхоҳ унвонига сазовор бўлган аёллардан яна бири Қурбонжон додхоҳ эди. У 1811-йил Ўш шаҳри яқинидаги Орке қишлоғида туғилади [11: 193-6]. Қурбон ҳайити куни туғилганлиги учун Қурбонжон деб исм қўйишади [12: 51-6].

Қурбонжон улғайгач дастлаб, отасининг дўсти Тўракулбийнинг ўғли Қулсайитга турмушга чиқади, аммо у билан узоқ вақт яшай олмасдан ажрашади. Кейинроқ эса Қўқон хонлигида мартабали лавозимларда ишлаган Олимбек додхоҳ билан 1831-йилда турмуш куради. Олимбекка Қўқон хони Мадалихон 1831-йилда додхоҳ унвонини беради. 1832-йилда эса Олимбек Андижон ҳокимлигига тайинланади [13: 15-б]. Қурбонжонни Андижон ҳокими Олимбек додхоҳ билан турмуш қуриши унинг пойтахт Қўқондаги ўрда хонимлари билан яқиндан муносабат ўрнатишига имкон беради. 1833-йили Олимбек Қурбонжонни Қўқон саройига олиб келиб, малика Нодирабегимга таништиради. Олимбек саройда катта обрў-эътиборга эга бўлгани учун унинг рафиқасига ҳам катта иззат-икром кўрсатилади. Қурбонжон Қўқон хони, унинг амалдорлари, сарой ҳаёти билан танишади. Машҳур ўзбек шоиралари Нодирабегим, Увайсий ва бошқаларнинг таъсирида унинг дунёқараши шаклланади.

Қўқон хонлиги тахтини 1845-йилда Шералихон эгаллагач Олимбек додхоҳ ва Қурбонжон янги хонни қутлаш учун Қўқонга келади. Бу ерда Қурбонжон Шералихоннинг рафиқаси Жаркинойим билан яқиндан танишади ва бундан буён бир-бирларига ёрдам беришга келишиб олишади. Олимбек додхоҳ 1863-йилда фитна қурбони бўлади. Қурбонжон эса эри ўрнига ҳоким бўлиб қолади. Лекин кўп ўтмай фарзандларини олиб она юртига кетиб қолади ва “Олой маликаси” деб доврўғ чиқаради. Еттисувдан, ҳатто Хитой чегарасидан ҳам қирғизлар унинг олдига келиб маслаҳат сўрайдиган бўлиб қоладилар. Бухоро амири Музаффар Қурбонжоннинг ақлига, дилбарлигига қойил қолган эди. Муҳими, Қурбонжондаги саркардадек мардлик ва дадилликни, сиёсатчига хос эҳтиёткорликни у билан ўшда учрашганида тан олган эди. У Олой маликасини ўзига иттифоқчи қилиш пайига тушади ва унга додхоҳ ёрлиғини беради. Бундан сарой амалдорлари, шайхулислом, қозикалон ва бошқа уламолар ҳайрат ила ёқа ушлашди. Амир Музаффар ёрдамида Қўқон тахтини эгаллаган Худоёрхон ҳам Қурбонжонга додхоҳ унвонини беради ва Олой водийсига ҳоким қилиб тайинлайди [14: 212-б].

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда Минг сулоласи маликалари орасида илм аҳлига ҳомийлик қилиш, ижтимоий ҳимояга муҳтож табақаларни қўллаб-қувватлаш, эҳтиёжманд оилаларнинг ўғил-қизлари тахсил олиши учун мактаблар барпо этиш анъана айланган бўлиб, бу борада Нозикбиби бошлаб берган бунёдкорлик ишлари кейинги маликалар даврида ҳам давом эттирилди.

REFERENCES

1. Дадабоев Я. Хўқанди латиф маҳаллалари ва кўчаларининг номланиш тарихи. Ф.: Фарғона, 2007. – 131-б.
2. Худоёрхонзода. Анжум ат-таворих. Т.: Фан ва технология, 2014. – 134-б.
3. Эсонов З, Тошматов Ш, Исомиддинов З. Қўқон хонлари ўрдалари тарихи. Т.: Адабиёт учкунлари, 2016. – 52-б.
4. Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити. Т.: Фан, 1961. – 220-б.
5. Зиябидин Максým. Фарғана хаандарынын тарыхы. Б.: Турар, 2007. – 167-б.
6. Дадабоев Я. Худоёрхон ўрдаси. Н.: Наманган, 2016. – 100-б.
7. Умаров Ш. Худоёрхон авлодлари тарихи. Т.: Фан ва технология, 2016. – 180-б.

8. Мирзоолим Мушриф. Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин. Т.: Адабиёт ва санъат, 1995. – 79-б.
9. Алихожиев М. Қўқон хонлигининг маданий хаётида мактаб ва мадрасаларнинг тутган ўрни. Тарих фан. номз...дисс. – Т: 2012. – 122-б.
10. Абдуллаев Р. Қурбонжон додхоҳнинг тахаллуси нима? // Тафаккур. 2018. - № 4. – 116-б.
11. Умурбеков Т. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду. Б.: Бийиктик, 2003. – 193-б.
12. Бектурганова К. Кыргызстандын асыл кыздары. Бишкек, 2006. – 51-б.
13. Алымбек датка жана анын доору //Жооптуу редактор К.С.Молдокасымов. Б.: МахPrint, 2016. – 15-б
14. Содиқов Х, Жўраев Н. Ўзбекистон тарихи (биринчи китоб) Т.: Шарқ, 2011. – 212-б.
15. Siddikov, I. (2021). Traditions Of Philosophy, Fiqh And Philosophy In The Theological Views Of The Middle East. Interconf.
16. Siddikov, I. (2021). Epistemological Significance Of Medieval Culture Of Islamic Intellectual Activity. Interconf.
17. Bakhromovich, S. I. (2021). Views On The Role Of Science In Human And Society Life In Islamic Teaching. International Journal Of Philosophical Studies And Social Sciences, 1(3), 79-86.
18. Siddikov, I. (2021). Epistemological Significance Of Medieval Culture Of Islamic Intellectual Activity. Interconf.
19. Siddiqov, I. (2022). Dialectical And Synergetic Features Of The Development Of Theological And Epistemological Views In Medieval Eastern Islam.
20. Siddiqov, I. B. (2022). Mutual Synthesis Of Medieval Islam Gnoseology And Theology.
21. Siddiqov, I. B. (2018). Social And Philisophical Performance Of Making Youth's Intellectual Culture. European Science Review, (7-8), 296-298.
22. Bakhromovich, S. I. Social And Physical Performance Of Making Youth's Intellectual Culture. July–August, 289.